

TRADUCIR PARA COMPRENDER. A PROPÓSITO DA VIOLENCIA ETNOCÉNTRICA

Laureano Xoaquín Araujo Cardalda

IES Arcebispo Xelmírez I, Santiago de Compostela
lauxac@gmail.com

[Recibido 01/06/20; aceptado 05/09/20]

Resumo

É tan común esixirlle a unha tradución que pareza un texto orixinal que apenas reparamos neste feito, que, porén, ten unhas implicacións moi graves. Unha tradución fluída é moi valorada e, desde logo, non xera polémica ningunha. Pero fornécelle ao lector os instrumentos que lle facilitan unha mellor comprensión do texto? Na tradición infiel, cuxo obxectivo é ofrecer traducións transparentes, descártase violentar a lingua de chegada. Así, porén, exércese un moi elevado grao de violencia etnocéntrica, xa que se lle impide ao lector achegarse á alteridade lingüística e cultural. As notas, os recursos estilísticos atípicos, a contención do enxebrismo e a creatividade terminolóxica, pola contra, visibilizan a tradución para facilitar a comprensión e, coa mesma, enriquecer a lingua de chegada.

Palabras clave

Alteridade, comprensión, enriquecemento lingüístico, fidelidade, invisibilidade, tradición infiel, violencia etnocéntrica da tradución.

Abstract

It is so common to expect a translation to sound natural, like an original text, that we hardly question this practice. However, it has very serious implications. A fluent translation is highly valued and certainly does not generate any controversy. But does it provide the reader with the tools that facilitate a better understanding of the text? In the unfaithful tradition, whose aim is to offer transparent translations, violating the target language is considered taboo. This is the way, however, to exert a very high degree of ethnocentric violence, as the reader is prevented from approaching linguistic and cultural alterity. Conversely, notes, atypical stylistic resources, the containment of “Galicianness” and terminological creativity make the translation visible in order to facilitate understanding and thus enrich the target language.

Key words

Alterity, comprehension, linguistic enrichment, fidelity, invisibility, unfaithful tradition, ethnocentric violence of translation.

Na I Xornada de tradución literaria alemán-galego

O 25 de xaneiro de 2020 tivo lugar, na biblioteca Concepción Arenal da Universidade de Santiago de Compostela, a I Xornada de tradución literaria alemán-galego, organizada pola Asociación Galega de Xermanistas, a USC e a Biblioteca de Tradución Galega Bitraga) da Universidade de Vigo. Asistir á xornada foi unha experiencia moi enriquecedora, non só por atoparme con amigos e por coñecer por fin algunhas persoas admiradas desde hai tempo polo seu traballo no campo da tradución, senón tamén por poder asistir a algunhas conferencias sumamente interesantes, como a de Silvia Montero Küpper, que presentou un documentado panorama da tradución alemán-galego; a de Almudena Otero, que falou dun ensaio curiosísimo, *bolo'bolo*, que ela mesma traduciu; a de Patricia Buxán e Saleta Fernández, que explicaron a súa versión da *Novela de xadrez*, de Stefan Zweig; e a de Catuxa López, que fixo unha inspiradora reflexión sobre «Tradución de teatro. Handke ou como insultar con propiedade». Houbo ademais unha mesa redonda esclarecedora onde participaron representantes das editoriais Galaxia, Hugin e Mugin, Irmás Cartoné e Kalandraka.

Porén, foi quizais o obradoiro práctico, impartido por Rosa Marta Gómez Pato, o que máis me sorprendeu. Mentres, divididos en grupos, intentabamos afrontar os problemas de tradución duns fragmentos de *Austauschkind*, de Christine Nöstlinger, e de *Die Abenteuer der "schwarzen hand"*, de Hans Jürgen Press, decateime do esixente que pode ser a literatura infantil e xuvenil. Até aquel 25 de xaneiro, sempre pensara nas dificultades da tradución de poesía, por exemplo. Algo fixera cuns versos de Goethe nun texto de Zweig, e causárame moitos desvelos. Tamén pensara na tradución de textos filosóficos, porque non son poucos os pensadores alemáns que parece que fan o imposible por non seren entendidos (e o conseguen, polo menos no meu caso). Pero non se me ocorrera imaxinar os problemas que nos poden agardar cando afrontamos un texto para público infante xuvenil. Sempre é unha sorte poder decatarse da propia ignorancia. *Chapeau* polos tradutores de LIX!

Quen dixo que comprender é fácil?

Tamén eu fun invitado a intervir na xornada. A miña conferencia, que foi publicada pouco despois integramente por *La Linterna del Traductor* (Araujo Cardalda, 2020), versou sobre unha cuestión clásica na tradutoloxía: a da fidelidade ao texto fonte. Concretamente, interesábame propor unha reflexión sobre un feito curioso: por que lle esiximos a miúdo a unha tradución que pareza un texto propio da literatura de chegada? E que implica esta esixencia? Sempre me chamou a atención a frecuencia con que, malia sabermos 'todos' que non estamos a ler un texto orixinal, o tradutor nos quere ofrecer a ilusión de non atoparnos ante unha tradución. Pero o obxectivo dunha tradución non é acaso algo máis complexo? Non consistirá en conseguir (vencendo as resistencias dos distintos actores do campo literario, que adoitan teimar na 'fluidez' da

tradución) que o lector capte na súa lingua todo o significado posíbel dun texto escrito noutro idioma, aínda que, para esta tarefa de ‘comprensión’, teña que facer un esforzo especial que non se lle pide ao lector do orixinal?

As primeiras acepcións que dan os dicionarios do verbo ‘traducir’ son, a este respecto, ben significativas. O noso fala de «expresar [algo dito ou escrito nun idioma determinado] noutro idioma distinto»; o Priberam, de «fazer passar (uma obra) de uma língua para outra»; e o da Real Academia Española, de «expresar en una lengua lo que está escrito o se ha expresado antes en otra». Creo que a idea que comparten as tres definicións é a de ‘dar a coñecer nun idioma algo que está noutro’. Desde esta perspectiva, todo texto, con independencia do seu grao de sofisticación, é perfectamente traducíbel, sempre que non lle esixamos á tradución que dea a coñecer algo nun idioma ‘como se non estivese noutro’. É dicir: a tradución, pola súa propia natureza, presupón a existencia dun orixinal, que é, de feito, condición *sine qua non* da súa existencia. Sen orixinal non hai tradución. E hai tradución unicamente porque hai un orixinal que debemos expresar na lingua de chegada. A pregunta é: en que momento decidimos que nesta operación de traslación debemos facer como se estivésemos escribindo un orixinal?

Ser ou non ser infiel, esa é a cuestión

Pois debeu de haber un momento en que o decidimos, efectivamente. Tomemos o exemplo do tradutor quebequés François Lavallée, quen, nun artigo curto moi recente e moi suxestivo (e non especificamente referido á tradución literaria), reflexiona sobre que é unha boa tradución e distingue entre dúas abordaxes ben coñecidas: a *sourcière*, que procura non despegarse do texto fonte (*source*) para non traizoalo; e a *cibliste*, centrado no texto de chegada (*cible*), que debe ser claro e natural. Lavallée entende que a abordaxe maioritaria é a primeira, que ten un efecto tranquilizador sobre o tradutor, malia que o resultado sexa artificioso e menos claro que o orixinal. E cita a Jacques Delisle, un tradutor francés do século XVIII: «J’ai toujours remarqué qu’une extrême fidélité en fait de traduction était une extrême infidélité». Porque nun texto fiel aparecen trazas da tradución: palabras que, non sendo en si mesmas incorrectas, revelan a influencia da lingua do orixinal; frases que resultan aparatosas; unha sintaxe forzada. Pola contra, a abordaxe *cibliste* implica unha reformulación do texto que, conservando, por suposto, toda a información do orixinal, aumenta a intelixibilidade e ‘non parece unha tradución’. Como lograr, logo, unha boa tradución? Sendo fiel ao contido, non á formulación.

Lavallée non nos sorprende moito coa súa tese. É un tradutor francófono, despois de todo, conque non resulta chocante que defenda a vella tradición *infidèle* que acabou cristalizando, nos anos oitenta e noventa do século XX, na teoría interpretativa (ou teoría do sentido) que Danica Seleskovitch divulgou desde a *École Supérieure d’Interprètes et de Traducteurs* de París. Lavallée reproduce a esencia deste paradigma tradutolóxico: fidelidade ao sentido do orixinal, pero recreación libre do contido. É unha idea respectábel e estimulante, aínda que non se comparta, e pode dar lugar a unhas traducións moi fermosas. En efecto, estas traducións ao francés chegan a miúdo a estar admirabelmente ben escritas. Pero cumpriría apuntarmos tamén, no seu

avultado debe, algún problema que adoitan presentar: non son poucas as veces, por exemplo, en que se toman tantas liberdades verbo do texto orixinal que, amparadas, polo visto, no marco teórico a que se atañen, simplemente sortean as pasaxes máis difíciles; deixan o tradutor –e aquí permitímonos afeirle a Lavallée a lixeireza con que despacha o suposto efecto tranquilizador da abordaxe *sourcière*– coa reconfortante certeza de lle evitar ao lector calquera indicio de choque cultural; e presentan, xa que logo, un moi elevado grao de ‘violencia etnocéntrica’.

Pode unha tradución soar como... unha tradución?

Este último concepto, o da *ethnocentric violence of translation*, parece singularmente acaído para unha crítica do enfoque *infidèle*. Debémollo, como é sabido, ao tradutólogo estadounidense Lawrence Venuti (1995), quen se fixa na ilusión da transparencia propia de toda tradución ‘fluída’, que parece un texto propio da literatura de chegada (é dicir: que, de feito, xa nin parece unha tradución), para deducir que, por unha banda, canto máis procuramos ocultar a diferenza do texto orixe, canto menos cuestionamos as normas da cultura de chegada, máis aumenta a violencia etnocéntrica; e que, por outra banda, esta violencia só diminúe na medida en que estamos dispostos a sacrificar en parte as normas da cultura termo, é dicir: a confrontar o lector coa alteridade lingüística e cultural.

O concepto de ‘violencia etnocéntrica da tradución’ remítenos, en última instancia, a unha ética da diferenza que nos permite rachar coa ilusión da transparencia e facer recoñecíbel a tradución como tal a través de certas desviacións das normas da cultura de chegada, como reclama Gideon Toury (1995). Porque, en palabras de Peter Newmark (1993:287): «Por que non pode ás veces unha tradución soar como tal cando o lector sabe que o que ten diante é precisamente unha tradución?». Pero podemos concretar máis, irmos máis lonxe. Cando postulamos, como fixemos antes, que ten sentido invitar o lector dunha tradución a facer un esforzo excepcional de ‘comprensión’, é porque hai varios procedementos que resultan útiles precisamente para que o lector asimile mellor un texto traducido.

Kit contra a infidelidade

As notas, por exemplo. A pé de páxina ou ao final, as notas permiten aludir a matices que igual se nos escaparían nunha tradución ‘pelada’, sendo, polo tanto, imprescindíbeis para ‘comprendermos’ o texto. Claro que unha nota (ou tamén toda unha introdución) liquida a ilusión da invisibilidade, da transparencia, porque nos lembra expresamente que o texto que estamos a ler é unha tradución. Pero, a cambio de pagarmos este prezo, enriquecemos a lectura e rebaixamos considerabelmente a violencia etnocéntrica exercida sobre o texto.

Facilitarmos a ‘comprensión’ dun texto foráneo facendo visíbel a tradución é algo que podemos conseguir cun segundo artefacto: a exploración de recursos estilísticos pouco habituais na lingua de chegada. Pode haber construcións que resulten atípicas na nosa tradición literaria e que, porén, convén intentar reproducir na tradución. Pensemos, por exemplo, en como Friedrich Glauser alterna os diálogos directos cos indirectos nunha mesma

pasaxe. Un tradutor *infidèle* optaría por convertelo todo en discurso directo para, desta maneira, fuxir das solucións chocantes que resultan de ter que traducir repetidamente os verbos escritos no modo *Konjunktiv I*. Evitaría así ter que redactar un texto galego moi atípico. Porén, o que fai Glauser tamén resulta rechamante na propia lingua alemá! Debe pois o tradutor furtarlle ao lector galego este trazo estilístico do orixinal? Ou debe incitar o lector a que aprecie esta característica, lembrándolle de paso que está a ler unha tradución?

Un terceiro procedemento que nos permite facer visíbel, na tradución, o rexistro do orixinal –por inhabitual que sexa en galego–, pódese presentar por vía negativa: consiste en evitarmos o exceso de enxebriemento. Dixo nunha ocasión Dario Xohán Cabana (1992) que algunhas traducións están feitas como se pretendesen elaborar «mostrarios de excepcións para ilustrar gramáticas» ou «un compendio dos recursos ‘diferenciais’ do galego». É posíbel que aquí o tradutor se vexa tamén incentivado pola oportunidade de amosar o seu virtuosismo (despois de todo, se hai algo que o lector non pode facer é ler o orixinal). Pero non: non é necesario disimular o carácter da tradución –e, á vez, subliñar a súa extremada galegitude– sepultándoa baixo unha montaña de recursos expresivos xenuinos do galego, máxime cando o rexistro do orixinal pouco ou nada ten que ver cun uso masivo de adverbios como ‘abofé’, de interxeccións como ‘madía leva!’ ou de cantidades inxentes de pronomes de solidariedade.

Finalmente, e en cuarto lugar, ningún tradutor que non queira entregarse en corpo e alma á violencia etnocéntrica debe claudicar ante o problema que supoñen os termos non lexicalizados. Sucede con certa frecuencia –e con máis frecuencia aínda en linguas como a galega, tan lastradas por unha historia e por un presente adversos– que no orixinal aparecen palabras que nunca tiveron entrada no noso dicionario. En casos así, a opción máis produtiva e menos aberrante pode ser a de botar unha ollada ás solucións das linguas do noso contorno e aplicar o sentido común para inventar un termo novo pero perfectamente recoñecíbel, intelixíbel e homologábel.

Lingua pobre, pobre lingua

Cando lemos unha tradución, ‘todos’ sabemos que estamos ante unha tradución. Curiosamente, e como xa apuntamos, tendemos a esixir que esa tradución sexa invisíbel, ‘natural’, que pareza un texto escrito orixinariamente en galego; que sexa un texto, con outras palabras, cuxo grao de violencia etnocéntrica exceda o mínimo inevitábel. Isto, a Newmark (1993: 287) prodúcelle un certo asombro:

Resulta certamente irónico que [...] moitos dos críticos de obras traducidas descoñezan o orixinal e mesmo a propia lingua estranxeira, e que o único que valoren á hora de criticar unha peza traducida sexa o seu grao de naturalidade, fluidez, lexibilidade e a ausencia de interferencias, criterios todos eles a miúdo equivocados.

Porén, é exactamente iso o que defenden moitos tradutores, e non só os francófonos como Lavallée. Un caso moi recente é o de Amelia Pérez de Villar (2019: 54-55), que o explica así:

Los traductores [...] tienen [...] una misión casi imposible de cumplir: que no se note que la traducción es tal, que la lengua de partida brille por su ausencia, que el original prevalezca, pero no se transparente.

Tamén existen, por suposto, tradutores e teóricos da tradución contrarios á invisibilidade. Walter Benjamin (1972), por exemplo, semella entender o tradutor como un axente que rompe as barreiras da súa lingua para ampliar os seus límites. E Edith Grossmann (2010: 23) apunta:

The more a language embraces infusions and transfusions of new elements and foreign turns of phrase, the larger, more forceful, and more flexible it becomes as an expressive medium.

Ironicamente, a violencia etnocéntrica, produto da esixencia de invisibilidade, implica tamén, alén de todo o dito até o de agora, un empobrecemento da propia lingua de chegada. Pretendermos non violentar a nosa propia lingua para que o lector esqueza que o texto que ten diante é unha tradución, provoca tamén que xustamente o noso idioma se vexa privado dunha vía de enriquecemento. Explicao Tiphaine Samoyault (2020: 76-77) dun xeito contundente:

La transformation ou la déformation de la langue d'arrivée est une puissance créative de la traduction [...]. [...] La réinvention de la langue est la puissance du processus : on fait lever en elle une syntaxe inattendue, des mots étrangers, des mots oubliés, des mots perdus. [...] Toutes les grandes traductions sont néologiques. [...] Devant elles, les lecteurs sont invités à réapprendre leur langue, à l'entendre à neuf [...].

Obviamente, o tradutor, cando, invisibilizando a tradución, evita a recepción doutra lingua na nosa, non leva a cabo adrede unha operación de empobrecemento lingüístico. O que procura é evitarlle ao lector todas as dificultades do texto. Pero é esta a función do tradutor? Consiste o seu labor en ofrecerlle ao público lector a ilusión de que non está ante unha tradución?

Reinventarmos a lingua

É ben coñecida a «regla de oro» para cualquier traducción» formulada en 1970 polo tradutor (tamén do alemán) e tradutólogo leonés Valentín García Yebra no seu prólogo á *Metafísica* de Aristóteles: «*decir todo lo que dice el original, no decir nada que el original no diga, y decirlo todo con la corrección y naturalidad que permita la lengua a la que se traduce*». Os dous primeiros elementos non precisan aquí de máis comentarios: *in claris non fit interpretatio*. O terceiro contén un verbo clave: 'permitir'. García Yebra non di que haxa que «dicilo todo con absoluta corrección e naturalidade», senón que vén dicir algo así como «dicilo todo con toda a corrección e a naturalidade que sexan posíbeis». Sabemos que o tradutor non pode evitar exercer un certo grao

de violencia etnocéntrica. Pero, como debería resultar xa obvio por todas as razóns aquí expostas, cumpriría manter ese grao nun nivel mínimo.

Porque o oficio do tradutor, repetimos, consiste en facer que o lector ‘comprenda’ un texto escrito noutra lingua. En serio pensamos que un tradutor literario pode afrontar cabalmente a súa misión –con honestidade, sen disimulos nin enganoso– renunciando de entrada a unha introdución, ás notas, a unha linguaxe pouco habitual ou mesmo á invención de palabras, e rexeitando, a maiores, a oportunidade de enriquecer a lingua de chegada? Esta é a pregunta que tiven a oportunidade de lles facer aos asistentes á I Xornada de tradución literaria alemán-galego. Espero que servise para invitar á reflexión!

Referencias bibliográficas

- ARAUJO CARDALDA, L. X. 2020. «Contra a tradución invisíbel. Os clásicos modernos en galego». *La Linterna del Traductor*. Nº 20, p. 45-51. [<http://www.lalinternadeltraductor.org/n20/violencia-etnocentrica-traducion.html> - 29/05/2020].
- BENJAMIN, W. 1972. «Die Aufgabe des Übersetzers». En REXROTH, T. (ed.), *Walter Benjamin. Gesammelte Schriften. IV-1. Kleine Prosa. Baudelaire-Übertragungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, p. 9-21.
- CABANA, D. X. 1992. «Sobre traduccions». *Diario 16 de Galicia*. 18 de xullo de 1992, p. III/Galicia literaria.
- GROSSMAN, E. 2010. *Why Translation Matters*. New Haven / London: Yale University Press, 2010.
- LAVALLÉE, F. 2020. «Une bonne traduction, c’est quoi ?». *Le blogue d’Edgar*, 14 avril 2020. [<http://www.edgar.ca/blogue/une-bonne-traduction-cest-quoi/> - 29/05/2020].
- NEWMARK, P. 1993. *Manual de traducción*. Trad. galega de Francisco Xabier Fernández Polo. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- PÉREZ DE VILLAR, A. 2019. *Los enemigos del traductor. Elogio y vituperio del oficio*. Madrid: Fórcola.
- SAMOYUALT, T. 2020. *Traduction et violence*. Paris: Seuil.
- TOURY, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and beyond*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- VENUTI, L. 1995. *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*. Pref. de Susan Bassnett e André Lefevere. London / New York: Routledge.